

Թովմ. Գ. ժ. 218, Աշոտ եւ Էսպուհ՝ Մարտի որդիները, Վարդան 79:

28. Թովմ. Գ. ժ. 191 (տ. Թ. 25), ժ. 213, Սմբատ եւ Էսպուհ եւ Մուշեղ, Մովսէս իշխեցողը:

29. Աբա, սպարապետ Հայոց, եղբայր Իշխանաց իշխանին, Թովմ. Գ. ժ. 222:

30. Թովմ. Արծր. Գ. ժ. 213:

31. Ասիկա գուցէ Աշոտի որդի՝ Էսպուհն է որ ԱՅմուղ Բ. խալիկ արարացի կուսակալը Զորոյ մը վրայ նստեցուցած Ասորիք տարաւ, Թովմ. Գ. ժ. 222:

(Էսոր-նախիւն)

ԴՅՏ. Յ. Վ. ՄԱՐԳՈՒՍՏ
Փարզմանեց Հ. Մ. ՀԱՊՈՂԵԱՆ



Յ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ժ Ա Ն Օ Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Գ

ՅՅՄԳՊԱՅ ԳՅՏԳՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԵՄԻԱ ԶԵԼԵՊԻՒ ԶԵՍՄԻՐԻՄԵԱՆ

Կ Ա Ո Ւ Ն Գ.

(Էսոր-նախիւն-Թիւն.)

ՏՈՂ 50. Բոջայք հայկազան: Թէ ուստի եկած հաստատուած էին հոն այս հայ բոջայները, Երեմիա 24-էկի բան մը չ'ըսեր այդ մասին, միայն կ'աւանդէ (տող 51), թէ տառնց այրիքը տունը նստելով մաղ շինող եղած են, եւ կիներն ալ այդ մաղերուն թափառայած վաճառողները: 52-րդ տողին մէջ Երեմիա կը թուի գանգատիլ, երբ այդ կիներուն քաց երեսով շուռ գալը կը յիշէ. բան մը՝ որ շատ անբնական եւ անվարկիւշ համարուած էր հին բարի ժամանակները. քաց երեսով տունէն դուրս ելլող, առանց քողի պատող կիներն անբարոյական կը համարուէին. ինչպէս արդէն խիստ յստակօրէն կը յայտնէ զայդ՝ ազգային իրոյս Բա՛ւլ. զոր Երեմիա անողջաբար կը դրոյմէ անոնց քով:

Սիրացաւ տրտունջի, ծանուկ մորմոքի մէջ զօրաւոր շնչաւ կը ցոյլ կարծես Երեմիայի այդ (52) տողէն, մանաւանդ անոր վերջին պարբերութիւնէն, երբ կ'ըսէ՝ ալքը քաղմացն ի վայրս թուրքացան:

Աւրեմ անոնցմէ շատ աղամարդեր ալ հաւաքեցին փոխեր են. զգուհի արգելք իրենց կիներու անբարոյութենէն, թէ ոչ՝ անոնց ան-

բարոյութեանը զխաւոր պատճառ ու ստեղծիչ ըլլալուն, իրենց յոյժ ծուլութեամբ:

ՏՈՂ 53. Դավթրմընի հայք, ոյս/նքն Զորեպան հայեր, որոնք բոջայներ էին նաեւ անշուշտ: Անոնց մասին ալ լաւ գաղափար մը չի տար Երեմիա, ընծաղաբարձներ են անոնք, կ'ըսէ, Անդրիանուպոլս գացող-եկող, զորս կ'որակէ իբրեւ կանչ կանչողը (մանի կանչող) եւ իշոցնատուր (տող 34), իմա հայհոյակից բերնով պոռացող կանչուողներ, կամ պարզ ըսելու համար՝ սրկաններ:

Բոջայներ մինչեւ ցարդ կը գտնուին գեո՝ Երեմիայի ցոյց տուած տեղերը. անոնք բնաւ չեն տարբերի իրենց հին պատկերներէն, բայց բարեբախտութիւն է ըսել, թէ անոնց մէջ հայ գրեթէ չկայ այժմ:

Հայ բոջայները շատ առիթներով ուսումնասիրութեան նիւթ եղած են մեր մէջ: Գ. Բասմաջեան 1888—1892ի Արեւելքներուն եւ 1892ի Սանզումներուն մէջ ունի անոնց վրայ ընտիր հրատարակութիւններ. Վ. Փափազեան գրի առած է 1900ի հայ-բոջայներ անունով լաւ երկ մը, որ ներկայացուցած է իզմիրեանց գրական մրցանակին. Բերմընէ Պապականեան ուսներէն լեզուով գիրք մը հրատարակած է անոնց վրայ, եւ Գրիգոր Վանցեան ալ Տփլիսի Մուրճ հանդէսին մէջ տարիներ առաջ լաւ ուսումնասիրութիւններ, զորոնց արտատպած է ապա, Կ. Պուշլոյ հայրենիք օրաթերթը 1893—1894 թուականներուն:

Կ'արժէ կարգաւ այս ամէնքը, հայ բոջայներու ծագումին, լեզուին եւ սովորութիւններուն վրայ գաղափար մը առնելու համար:

ՏՈՂ 62 եւ 63. Այս տողերը գիծովներու երգեր են, անոնց նշանակութիւնը վեր ի վերոյս է, ո՛վ տրտմած, եկ, շուտով ծոցս մտիր պահ մը, որպէս զի համբոյրի առուտուր ընենք (այսինքն՝ համոյրներ փոխանակենք):

Ամէն մէկ բառին առանձին նշանակութիւնն իմանալ ուզողին կը յանձնարարենք դիմել՝ ծանօթագրութիւններու սկիզբը զետեղուած բառացուցակին:

ՏՈՂ 66 եւ 67. Փոքր ինչ միսթարական են արգարեն այս տողերը, որոնք հայ գեւուներուն, աւելի գեւու հիններու աշխատող դատող ըլլալը գոնէ կը յայտարարեն. մինչ յոյներունը շուայտ, ցոփ, գինեատուններու մէջ ծածան պարերով երգող խաղցող ու պատանիները գլխէ հանող, որպէս եւ են իսկ ցայսօր դարերէ ի վեր:

ՅՈՂ 70. Գնիովի երգ մ'ալ այս սողն է,
որուն առաջին բառը՝ Դաղցնո կը կարենմ թէ
երկուքի բաժնելով պէտք է կարգաւ սողը,
այսինքն, դաղց եռ սրտից են, այսու թերեւս
նշանակել ու զէ այն, դաղձի՝ վայրի անա-
նուխի պէս եռացող վառող սրտերուն:
Կամակ անուշ ըսել է եւ անպան է դեղձ
փոխաբերական բառին, որ գնիովի վառող
փրփրող սրտերուն զովութիւնը պիտի ապա:

ՅՈՂ 82. Անտրի, բնազննապէս շատ
հիանալի կը գտնեմ այս բառը, որ արական
գործարարի համար ըսուած է հոս:

ՅՈՂ 84. Մըրզունք, բառ ռամբօրէն, որ
կը նշանակէ՝ մազեր:

Միբուս, մորուքի միտքով է ըսուած:

ՅՈՂ 91. Հագար հարիւր՝ ի երկ թուա-
կան. հայկական թուական է այս, որ կը հա-
մապատասխանէ Բրիտանի (1102 + 551) =
1653 թուին:

ՅՈՂ 97. Տէր Սարկոսն Թօփեցի,
Չկրցայ գտնել թէ ո՞վ է այս քահանան որ
պանատես եղած է տաճիկներու սրբացուցած
վէժիուլլահին այդ յիմարական արարքին:
Հարկաւ և Պոլսոյ եկեղեցիներէն մէկուն քա-
հանանքէն էր սա, թերեւս թոփ գարուցի,
ինչպէս կարելի է գուշակել Թօփեցի բառէն:

ՅՈՂ 114—118. Կ. Պոլսոյ մէջ այսպիսի
ըժշկարաններ պակաս չեն գտն այսօր. Գե-
րեզման-Ախտասանդներ են անոնք, որոնց ջով
ուխտի կը գտն միշտ այլեւայլ ցաւաբաններ,
ախտաժգաններ, մանաւանդ զաւակ ունենալու
ջերմապէս փափաքող ամուլ կիներ:

Բայց միայն թուրքերը չեն որ կը տառն
այդ անասի ուխտասանդներ. Բրիտանեայններ,
մանաւանդ Յոյները կը պահեն նմանօրինակ
բազմաթիւ բուժատուներ, ամենքն ալ բժու-
րներու, ինչոնորու գագաթները թառած:

ՅՈՂ 119. Փիստան: Սեռական է փիս-
տուն բառին, որ կը նշանակէ մարմնոյ ծածուկ
կողմը:

ՅՈՂ 137. Այս սողով երեմիա Չէլէպի
կը յիշատակէ Պալքալը Սեզային գերեզմա-
նատունը, որ կը գտնուի Կ. Պոլսոյ բերդերէն
գուրս արեւմտեան հարաւային կողմը, եւ մօտ
Եեֆի գուլէի: Հայ գերեզմանատուներու ամե-
նահինն է¹ սա եւ ամենէն ընդարձակը, ուր
մինչեւ այսօր կը շարունակուի ննջեցեալներու
թաղումը: Անխմամ եւ լքուած վիճակ մը ունէր

այն մինչեւ 10 տարի առաջ, երբ ժողովրդային
հանգանակութիւն մը կրցաւ բոլորովին զայն որ-
մապատել:

ՅՈՂ 138. Ասոր մէջ նշանակուած անուն-
ները կը վերաբերին՝ առաջին գլխոյն մէջ յի-
շուած Կ. Պոլսոյ չորս հայ եկեղեցիներուն, որոնք
էին՝ Ս. Գէորգ Սամաթիոյ, Ս. Սարգիս Հի-
սարափպի, Ս. Նիկողոս Նշանձիի, եւ Ս. Աս-
տուածածին (Տիրածին) Գուսաբուրի:

ՅՈՂ 139. Երեմիա հոս ըսել կուզէ, թէ
վերջգրեալ չորս եկեղեցիներու սեպհական հայ
ընկելութեան ննջեցեալներն են որ թաղուած
են Պալքալը գերեզմանատունը:

137—200 տողներ երեմիայի աշխատու-
թեան ամենէն կարեւոր մասը կը յօրինեն.
անոնք՝ իրենց մէջ Բիւզանդիոյ հայ գաղթակա-
նութեան պատմութեան մէկ շահեկան էջը կը
ներկայացնեն, եւ կը յայտնեն անուններ, որոնք
շատ ծանօթ չեն արդի հայ սերունդին շատ
հին է, ինչպէս ըսինք արդէն, այդ գերեզմանա-
տունը, եւ հետգոյն քան Էստրեն գարուիքը.
ամէն երկրէ Կ. Պոլսի պանդխտողներ կամ եկող-
ներ Պալքալը մէջ կ'ունենան իրենց դամբա-
րանը. եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, կարեւոր
անէր եւ նահատակներ, որոնց շիրմերուն մեծ
մասն առյայտ եղած, պանդխտներուն ալ
խիստ աննշան, ձոխ հարուստներուն միայն կան-
գուն կը տեսնէ երեմիա: Բայց պարտաւորու-
թիւն կը համարի իրեն յուշ անել իւր հետ
վարդապետին՝ հոն թաղածներէն նշանաւոր-
ները, որոնց անունները ուսած է ինք ծերու-
նիներէ, եւ կը հրաւիրէ զայն որ իւր աղօթ-
քովն անոնց հոգիներուն հանգիստ մաղթէ:

Գեղեցիկ ու զգայուն շնչողով գրուած մըն
է երեմիայի այդ կտորը. անոր վրայ վայրկեանա-
կան խորհրդածութիւն մը բաւական է ըսելու,
թէ արգեղք Պալքալը գերեզմանատունը Կ. Պոլ-
սոյ առումէն առաջ ալ չէր վերաբերեր բիւ-
զանդաբանի հայերու:

Հ. Ղուկաս Ինձիճեան այս գերեզմանա-
տան վրայ խօսած է ասոնն կ'ըսէ, "յորում
տապանագիւլը որք երեւի" ոչ յառաջ են քան
զի" (1000 + 551 = 1551) թուական մեր,
իսկ նախագոյը քան զայն՝ կամ են անգիր եւ
կամ թագեալք ի խորս"., այն տողերէն յայտնի
կ'ըլլայ արդէն, թէ որչափ հին կը համարի
Ինձիճեան Պալքալըի հայոց գերեզմանատունը:

¹ Անիոյ, Զորից մասնաւոր յիշուի, Հ. Ինձիճեան,
Վեհեպի 1804, Հատոր Ե, էջ 116:

¹ Անիոյ, Զորից մասնաւոր յիշուի, Վեհեպի 1804,
Հատոր Ե, էջ 116:

Որչափ կարեւոր գէմբեր հոն անյայտացած են ի սպառ, եւ որչափներ կորսուած անխշատակ:

Երեմիա 2էէէպի ամենամեծ ծառայութիւնը մատուցած է հայ ազգային պատմութեան, իւր Պոյոյտին մէջ րոճածնաբերելով անունները, անոնցմէ կարեւորագոյններուն, զորս ես ալ պարտք ինձ կը համարիմ դիտել հոս առանձին, անոնց վրայ լուսատու տեղեկութիւններ տալով՝ կարելութեան սահմանին մէջ:

ՏՈՂ 147. Յոհաննէս եպիսկոպոս՝ որ աստ զոյր պատրիարք կոչմանն: Գ. Պոյոյ պատրիարքներէն է, ինչպէս տողին երկրորդ մասը կը յայտնէ, բայց թէ ո՞ր Յովհաննէս պատրիարքն է այն, չընթեր:

Միջեւ երեմիայի օրերը այսինքն՝ միջեւ Պոյոյտի գրութեան ժամանակ Գ. Պոյոյ աթոռին վրայ Յովհաննէս անունով վեց պատրիարք բազմած են, առաջինն էր՝ Յովհաննէս Տիարպէքիբից (1573 — 1581), Բ.՝ Յովհաննէս Կարիսկոպոս մէ որ 1590 — 1591 կարճատեւ պատրիարքութիւն մը ըրած է. Գրգը Յովհաննէս Խոյ (1600 — 1601, 1610 — 1611, 1621 — 1623, 1631 — 1639), Գրգը Յովհաննէս Մուրնեցի (1652 — 1655), Երգը Յովհաննէս Թովթունծի (1663 — 1667), եւ Զրգը Յովհաննէս Ամասիացի (Թովթալ կոչուածը) (1674 — 1675):

Ասոնցմէ ո՞րն է երեմիայի յիշածը:

Եթէ ուշագիւր ակնարկ մը նետենք Պալքիքի ննջեցեալներէն միւս յիշուածներուն բոլորին վրայ, կը տեսնենք թէ երեմիա 2էէէպի, զանոնք իրենց մահուան թուականներուն կարգաւ դասաւորելով գրած է եւ որովհետեւ յիշուած Յովհաննէս պատրիարքն յետոյ կը գտնենք անունները Դոսպատիկի նահատակներուն, որոնք 1634ին են կեանքէ խլուած, կրնանք ենթադրել, թէ երեմիայի 147րդ տողին Յովհաննէս պատրիարքը, Յովհաննէս Ա. Տիարպէքիբիցն է, եւ կամ՝ կարճատեւ պատրիարքութիւն ունեցող Յովհաննէս Բ.՝ ինչպէս տողին վերջին պարբերութիւնն ալ զգացընել կու տայ. մանաւանդ՝ որ Յովհաննէս Գրգ (խուլ)՝ կոչուած պատրիարքը 1634ին ողջ էր դուր եւ նոյն տարույ յունիսին կը վախճաներ Հոռովքի մէջ¹:

ՏՈՂ 148. Բոթ կարապետն եզրնկու՝ աշակերտ Պետրոս Կառկառեան: Ասոր գերեզմանն անյայտ է. Երզնկացի վարդապետ մըն է սա Բոթ մականունով ճանչցուած եւ աշա-

կերտ այսինքն՝ ձեռնասուն Պետրոս Կարկառեանին:

Պետրոս Կարկառեանը, որ կը կոչուի եւ Կարկառեցի¹, ծնած ըլլալով Վասպուրականի գիւղերէն Կարկառի մէջ, կարող եկեղեցական մըն էր, բայց եղած է անվաւեր կամոզիկոս մը Սիսի (1601) եւ մասնաւորապէս Հալէպի (Բեւրիա), ուր փախանալ է 1608 թուին Թեւորուարի 24ին²: Բաւականի գրասէր մարզ մը եղած ըլլալ է թուի, որովհետեւ ձեռնագիր հատուր մը, որ կը գտնուի Վիեննայի Միխիթարեանց վանատունը, կ'աւանդէ՝ թէ սա եւ ուրիշ վարդապետներ, Վիլիկոյ այլեւայլ քաղաքներուն մէջ տարածուելով, Սիսի Աթոռին անդին քարդուց եւ կահից առիթ են եղած, մանաւանդ անգին մատենից եւ զրեանց³:

Գրահաւաք վարդապետներուն մէջ կը գտնուէր Հարկաւ եւ Բոթ Կարապետ Երզնկացի, որ շատ կարեւոր անձնաւորութիւն մը եղած է, գործունեայ եկեղեցական մը, ինչպէս կ'ուսանինք Գրիգոր վարդապետ Գարանաղացոյ Ժամանակագրութենէն որ միակ տեղեկատուն է Բոթի կեանքին:

Կ'որով կարգաւ հաս, Գարանաղացոյ գրածը, զոր Գեր. Տէր Մեարոյ Վ. Նշանեան, Երուսաղէմի վանքի մատենադարանէն սիրաբար յանձն առաւ նոյնութեամբ ընդօրինակել եւ յղել ինձ՝ 1911 օգոստոս 2/15ին:

Ահաւասիկ այն՝

Ի Ժա մահն ակ գրուած են է Կրիգոր Արգ. Ի Կա մահն Երգ. Ե Կա մ Գարանաղացոյ

“Այլ եւ կայր մէկ մանկազոյն արեգա մի ի Բեւրիան գեղիցէն՝ Կարապետ անուն, որ մականուամբ Բոթ կոչէին վն յաղցոյն, որ յաղցն ընդ ակամբ հայելով առ նա յաշխարհն բայց ի սմանէ եւ եղեւ սիրեցեալ յայտ նի՝ վն հաւատարմով սպասաւորելոյն ի Ժամ մահան, վն լու քաղաքէն Թեւորն նի, եւ կառկապէր արք Թեւոր անուն, որ Գեր. Բիւրնի եւ գաւազանն եւ զաւագոյնց գրեանն նմա յայցեն: Եւ յետ վիշտանի վրայն ոչ յամենց եւ յաղաղեաց, այլ փութեանակի յարուցեալ զնոց ի հալից մօտ Պետրոսն [Կարկառեցի], որ տակաւին կնիքանի գլխով Կիթիկ անուն, եւ նա ընկալաւ զնա սոյ յիւր անաւց օրիցկէ, եւ եկաց առ նի՝ օսակա սոյ ժպիս՝ ինչ: ԵրբԺամ ետեւ զտառադարմանի նի՝ եւ զմանաբ իմաստուն են, ետաւր նմա գաւազան ի խնակն. եւ յաւաւրս եւ յամին յայնմիկ՝ Եհաւ վիշտան մահան որ

1 Պատմ. Հայոց, Չամչեան: Հատուր Գ, էջ 538:

2 Պատմ. Հայոց, Չամչեան: Հատուր Գ, էջ 538 եւ Մայր Երգ. Երզնկէ 2էտ-Կրգ. Ե Թաւանի, էջ 485:

3 Մայր Երգ. Երզնկէ 2էտ-Կրգ. էջ 359:

4 Կարապետ վարդապետն ուսուցին Երզնկացի Ղազար վարդապետին մասին է իտալացի: — Դրան օրին:

5 Դեռ — 1608: — Դրան օրին:

1 Հոգիք Երգ. Երգ. 1911, էջ 23:

